

УДК 159.9

DOI

Олена МАКАРОВА

кандидат психологічних наук, доцент, старший викладач кафедри педагогіки та психології факультету № 3, Харківський національний університет внутрішніх справ, проспект Льва Ландау, 27, Харків, Україна, 61000
ORCID: 0000-0002-5480-5942

Павло ЧЕРВОНИЙ

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3, Харківський національний університет внутрішніх справ, проспект Льва Ландау, 27, Харків, Україна, 61000
ORCID: 0000-0002-8172-7732

Olena MAKAROVA

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at Pedagogy and Psychology Department of the Faculty № 3, Kharkiv National University of Internal Affairs, 27 Lva Landau Avenue, Kharkiv, Ukraine, 61000
ORCID: 0000-0002-5480-5942

Pavlo CHERVONYI

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at Pedagogy and Psychology Department of the Faculty № 3, Kharkiv National University of Internal Affairs, 27 Lva Landau Avenue, Kharkiv, Ukraine, 61000
ORCID: 0000-0002-8172-7732

ПРОФІЛАКТИКА РАДИКАЛІЗМУ СЕРЕД МОЛОДІЖНИХ УГРУПУВАНЬ

PREVENTION OF RADICALISM AMONG YOUTH GROUPS

Під впливом негативних соціальних, економічних та багатьох інших факторів молоді громадяни країни найбільш схильні до руйнівного впливу соціуму. Серед молодих людей легше формуються радикальні погляди та переконання. Молодь країни поповнює неформальні, кримінальні, екстремістські та терористичні угруповання, які в свою чергу використовують молодь у своїх економічних, політичних та соціальних інтересах. В силу своїх соціальних характеристик та сприйняття навколишнього середовища, молодіжні угруповання є частиною суспільства.

Статистичні дані вказують на те що членами молодіжних угруповань загалом стають особи неповнолітнього, юнацького та молодого віку. Членами молодіжних угруповань можуть бути як молоді люди чоловічої статі так і жіночої, які в силу соціально – психологічних, демографічних та фізіологічних особливостей є найбільш схильними до радикальних настроїв.

Мета. Розглянути поняття та визначення екстремізму, радикалізму в молодіжному середовищі, види та форми екстремістської діяльності. Метою статті є розгляд факторів, які сприяють виникненню та розповсюдженню екстремізму серед молоді. Також метою статті є розгляд видів профілактики екстремізму в молодіжному середовищі.

Методи. Теоретичний аналіз наукової літератури, аналіз наукових досліджень в напрямку радикальних угруповань серед молоді.

Результати. В статті розглянуті теоретичні поняття радикалізму, екстремізму та інш., згідно заявленої тематики, визначені види профілактичної роботи серед молоді, яка направлена на запобігання та попередження негативних проявів в молодіжному середовищі.

Висновки. Проведений аналіз наукової літератури дозволив більш детально зрозуміти поняття екстремізму та радикалізму, визначити його вплив на соціальне середовище та на молодь. Розглянуті види та форми екстремальної діяльності. Після ретельного вивчення заявленої тематики, нами були визначені види профілактичної діяльності які направлені на запобігання радикалізму серед молоді та молодіжних угруповань. Також в статті визначено коло осіб які можуть бути задіяні для профілактичної роботи серед молоді.

Ключові слова: молодь, молодіжні угруповання, профілактика, екстремізм, радикалізм, підлітки, соціальне середовище.

Under the influence of negative social, economic and many other factors, young citizens of the country are most prone to the destructive influence of society. Radical views and beliefs are easier to form among young people. The country's youth joins informal, criminal, extremist and terrorist groups, which in turn use young people for their economic, political and social interests. Due to their social characteristics and perceptions of the environment, youth groups are part of society.

Statistics indicate that members of youth groups generally include minors, young people and young people. Members of youth groups can be both young men and women, who due to socio – psychological, demographic and physiological characteristics are most prone to radical sentiments.

Purpose. *To consider the concepts and definitions of extremism, radicalism in the youth environment, types and forms of extremist activity. The aim of the article is to consider the factors that contribute to the emergence and spread of extremism among young people. The aim of the article is also to consider the types of prevention of extremism among young people.*

Methods. *Theoretical analysis of scientific literature, analysis of scientific research in the direction of radical groups among young people.*

Results. *The article considers the theoretical concepts of radicalism, extremism, etc., according to the stated topics, identifies types of preventive work among young people, which is aimed at preventing and preventing negative manifestations in the youth environment.*

Conclusions. *The analysis of the scientific literature allowed understanding in more detail the concepts of extremism and radicalism, to determine its impact on the social environment and youth. Types and forms of extreme activity are considered. After careful study of the stated topics, we identified types of preventive activities aimed at preventing radicalism among young people and youth groups. The article also defines the range of people who can be involved in prevention work among young people.*

Key words: *youth, youth groups, prevention, extremism, radicalism, teenagers, social environment.*

Актуальність дослідження. Актуальність проблеми профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі визначається тим що, в суспільстві відбувається певні негативні чинники, а саме: втрачаються зрозумілі життєві перспективи, додається збіднення духовної культури, існуючі негативні економічні проблеми в суспільстві, – все це і багато іншого призводить до того що асоціальні проблеми в суспільстві торкнулись найбільш вразливої частини суспільства – молоді. Значна кількість підлітків та молоді стають жертвами шкідливих звичок та установок, які обумовлені відсутністю певних навиків для вдалого переходу від дитинства до дорослого життя. Негативна поведінка в підлітковому віці дуже часто тягнуть за собою інші проблеми: небажання вчитися, крадіжки, вандалізм, вживання алкоголю, наркотичних та психотропних речовин тощо. Саме тому у запропонованому матеріалі ми ставимо за мету розгляд факторів, які сприяють виникненню та розповсюдженню екстремізму серед молоді та видів профілактики екстремізму в молодіжному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Сучасна молодь стикається з безліччю проблем, соціальними, економічними та іншими. Відбувається скорочення молодого населення та відбувається старіння дорослого, знижується роль молоді як трудового ресурсу, збільшується кількість розлучень. Відмічається погіршення здоров'я серед дітей та підлітків, у сучасної молоді існують певні проблеми як з фізичним так і з психологічним здоров'ям. Значною потребою серед молоді є безробіття, молоді люди відчувають відчуття тривоги щодо поповнення рядів безробітних громадян

країни. Втрачається соціальна цінність праці, втрачається повага до ряду важливих професій для суспільства. Останні соціальні опитування вказують на те, що молодь віддає перевагу тим професіям на яких вони матимуть значну матеріальну вигоду.

Сучасна молодь зростає в умовах значного контрасту матеріального забезпечення, у деяких він занадто великий у деякого занадто низький.

Все це може впливати на асоціальну поведінку підлітків, тому вони потребують постійної уваги зі сторони батьків, педагогів, психологів, соціальних робітників та робітників ювенальної превенції.

Розглянемо основні поняття та визначення екстремізму та радикалізму.

Екстремізм (в перекладі з лат. *extremus* – крайній) – прихильність до крайніх поглядів та дій [1]. В залежності від ідеологічної направленості та практичної діяльності виділяють такі напрямки: релігійні, політичні, етнопонаціональні та інші. Інколи вони можуть взаємодіяти один з одним та в подальшому об'єднуватись.

Екстремістська діяльність – діяльність фізичної особи або (та) юридичної особи, або (та) об'єднання громадян щодо планування або (та) організації, або (та) підготовки, або (та) здійснення дій, що охоплюються видами екстремістської діяльності. Екстремістська організація – юридична особа або об'єднання громадян, відносно яких є рішення суду, що набрало законної сили про ліквідацію чи заборону діяльності у зв'язку зі здійсненням екстремістської діяльності [8].

До видів екстремістської діяльності належать: сприяння діям та самі дії, вчинені

з метою насильницької зміни основ конституційного ладу та порушення територіальної цілісності та суверенітету держави; публічне виправдання тероризму чи публічні заклики до здійснення терористичної діяльності; розпалювання соціальної, расової, національної, етнічної, мовної чи релігійної ворожнечі та ненависті; вчинення злочинів з мотивів політичної, ідеологічної, расової, національної, етнічної, мовної чи релігійної ненависті чи ворожнечі, або з мотивів ненависті чи ворожнечі відносно якої-небудь соціальної групи, а також з помсти за правомірні дії інших осіб, з метою приховати інший злочин чи полегшити його вчинення тощо [8].

Екстремістська діяльність може бути виражена у наступних формах: виготовлення, зберігання з метою масового поширення або розповсюдження, безпосереднє розповсюдження та збут друкованих матеріалів (наприклад, написів, листівок), аудіо та аудіовізуальних та інших матеріалів, що містять ідеї екстремізму, в тому числі в громадських місцях; розповсюдження через засоби масової інформації екстремістських матеріалів; використання Інтернет-ресурсів для екстремістської діяльності; публічні висловлювання екстремістського змісту; фінансування екстремістських діянь або інше сприяння їхній організації, підготовці та здійсненню, в тому числі шляхом надання фінансових коштів, нерухомості, навчальної, поліграфічної та матеріально-технічної бази, телефонного, факсимільного та інших видів зв'язку, а також надання інформаційних послуг тощо [8].

Радикалізм (англ. *radicalism*, від лат. *radix* – «коріння») – духовна настанова та спосіб мислення, наслідком якого є рішуча дія, що послідовно і прямолінійно прямує до наміченої мети, відкидаючи будь-який компроміс. Радикалізм проявляється в різних сферах: політиці, філософії, етиці, релігії, тощо, як напрям, який повністю не погоджується з панівними поглядами [5].

Молодь – соціально-демографічна група, відокремлена на основі сукупності вікових характеристик і особливостей соціального стану. Молодість як певна визначена фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного ладу, культури та властивих даному суспільству закономірностей соціалізації [4].

Сучасна молодь довше навчається в школі та, відповідно, пізніше починає самостійне трудове життя. Ускладнилися й самі критерії

соціальної зрілості. Початок самостійного трудового життя, завершення навчання та набуття стабільної професії, одержання політичних прав, матеріальна незалежність від батьків, вступ у шлюб і народження першої дитини – усі ці події, такі, що в своїй сукупності надають людині почуття повної дорослості, та відповідний соціальний статус, настають не одночасно, й сама їхня послідовність і символічне значення кожного з них не однакові в різних соціальних прошарках. Звідси й дискусійність хронологічних, абсолютних вікових границь: нижню границю молодості встановлено між 14 і 15, а верхню – між 30 і 35 роками [10].

Молодіжні угруповання – об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою якої є здійснення та захист своїх прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших спільних інтересів [11].

На відміну від звичайних молодіжних груп підлітків, які здійснюють хуліганські дії, молодіжні угруповання здійснюють свої протиправні дії спираючись на певні ідеологічні направленості. Їхня поведінка мотивована певними ідеями, має конкретну сувору орієнтацію, яка може бути націлена конкретно на іншу національність або релігію, ненавистю до влади та інш. І це не повний перелік ідей, які стають фундаментом для створення неформальних молодіжних угруповань

Систему поглядів, яку сповідують молодіжні угруповання, приваблюють молодих людей. Бажання побачити результат власних дій, а інколи агресивних дій, внаслідок особистісної простоти, соціально – психологічних особливостей – все це призводить до потрапляння молодих людей у неформальні молодіжні угруповання.

Значну кількість злочинів, серед молодіжних угруповань, скоюють неповнолітні. Тому в цілях запобігання скоєння злочинів молодіжними угрупованнями було б доцільно посилити профілактичну роботу серед неповнолітніх та осіб юнацького та молодого віку, яка може відбуватися у межах виховного та профілактичного характеру. Робота з підлітками потребує прищеплювання основ толерантності, шляхом просвітницьких програм, семінарів з питань толерантності тощо.

Молодь, перебуває в ситуації можливого потрапляння до екстремістських організацій, у більшості випадків це так званна молодь в «зоні ризику», до неї належать: діти з неблагополучних сімей, з низькими соціально – економічними можливостями, недостатнім інтелектуальним розвитком, молодь яка має певні девіації – фізичне та

психологічне насильство, алкоголізм, наркоманія. Також до «зони ризику» можуть потрапляти і діти з благополучних сімей, які мають великі соціально – економічні можливості, до них належать: підлітки які схильні до булінгу, агресивної поведінки, молодь, яка вирішує проблеми за допомогою сили, учасники неформальних угруповань та схильні до девіацій вуличних компаній тощо.

З метою протидії екстремізму компетентні органи державної влади та органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, юридичні особи в пріоритетному порядку здійснюють профілактичні, в тому числі виховні, роз'яснювальні, пропагандистські заходи, спрямовані на його попередження [8].

Профілактична робота щодо попередження злочинів серед молодіжних угруповань повинна здійснюватися зі сторони органів державної влади, правоохоронної системи та органами місцевого самоврядування. В межах своєї компетенції пріоритетним напрямком має бути профілактична, виховна робота, пропагандистські заходи, які направлені на попередження загрози неформальними молодіжними угрупованнями. Заздалегідь виявлені та прийняті профілактичні заходи в значній мірі дозволяють запобігати формуванню у підлітків стійкої направленості щодо скоєння протиправних дій.

До основних завдань профілактики екстремізму належать: виховання у підлітків додержання та захисту прав і свобод людини, дотримання законів; формування норм соціальної поведінки та толерантності; виховання законослухняних громадян тощо.

Профілактична робота повинна враховувати соціально – економічні та вікові особливості різних періодів життя людини. Найбільш небезпечним віком для потрапляння екстремістські угруповання є вік від 14-до 25 років.

Характерним для цього віку є розвиток самопізнання, загострення почуття справедливості, пошук цінності життя тощо. В цей період підліток має нестабільну психіку, легко піддається навіюванню та маніпуляціям.

Профілактична робота може здійснюватися на таких рівнях: усього суспільства, окремого регіону, адміністративно-територіальної одиниці (рівень громади); окремого закладу, організації, установи (рівень групи); окремого індивіда чи його сім'ї (індивідуальний рівень).

На рівні громади – шляхом виконання затверджених профілактичних програм, у яких передбачається, зокрема, проведення

кампаній із залученням засобів масової інформації, масових заходів.

На рівні групи – шляхом виконання профілактичних програм, розроблених для закладів, організацій та установ.

На індивідуальному рівні – шляхом виконання індивідуальних програм, розроблених для окремих осіб та сімей.

Вид профілактичного втручання обирається відповідно до стадії розвитку проблеми або ж негативного явища [7].

Первинна профілактика застосовується, якщо проблема/негативне явище у отримувачів послуг не сформовані; вторинна – за наявності високого ризику розвитку проблеми/негативного явища; третина – проблема/негативне явище існує та завдає негативних наслідків/збитків.

Первинна профілактика – здійснення комплексу заходів, що мають інформаційно-роз'яснювальний, просвітницький характер та спрямовані на підвищення обізнаності з певних питань, формування цінності здоров'я та відповідних якостей особистості, а також навичок, що допоможуть їй відмовитися від певних стандартів поведінки та негативних звичок.

Завдання первинної профілактики полягають у: виявлення та усунення причин та умов, що сприяють виникненню проблем, негативних явищ, складних життєвих обставин; покращення проінформованості особи щодо загальних питань здоров'я та здорового способу життя, задоволення власних потреб конструктивним шляхом, можливості отримання широкого спектра необхідної допомоги; підвищення рівня обізнаності безпосередньо щодо питань, які є найбільш актуальними для особи; формування цінності здоров'я та здорового способу життя; формування відповідальної поведінки.

Первинна профілактика спрямована на формування соціально прийнятної, законослухняної поведінки та є найбільш масовою, орієнтованою на широкі групи дітей і молоді. Важливими умовами ефективної первинної профілактики є своєчасність, повнота й постійність щодо запобігання порушень у поведінці людини [7].

Вторинна профілактика передбачає здійснення комплексу заходів та реалізацію програм з метою обмеження поширення певних негативних явищ, що мають місце у суспільстві, соціальній групі чи на рівні особистості, попередження загострення таких явищ та їх наслідків, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива асоціальна чи ризикована поведінка.

Вторинна профілактика передбачає обмеження поширення певних негативних явищ, що вже трапилися у суспільстві чи соціальній групі, чи на рівні особистості, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива девіантна поведінка.

Заходи з вторинної профілактики мають бути забезпечені тоді, коли вже відбуваються прояви протиправної поведінки або реєструється адміністративне правопорушення. На вторинному рівні профілактичні заходи мають бути спрямовані не лише на зміну поведінки, а й на обставини, що таку поведінку спричиняють.

До завдань вторинної профілактики відносяться: формування знань, умінь та навичок, необхідних для подолання проблеми, негативного явища, складних життєвих обставин у представників цільової групи; розширення можливостей для самостійного задоволення потреб, подолання проблеми/негативного явища, складних життєвих обставин, повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів); подолання особистісних факторів, які чинять вплив на виникнення та загострення проблеми, негативного явища, складних життєвих обставин, чи ж заважають їх ранньому подоланню; підвищення особистісних ресурсів, здібностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольнити потреби; формування знань, умінь та навичок для зменшення ризику загострення проблеми, негативного явища, складних життєвих обставин і шкоди для представників цільової групи; мотивування до зміни ризикованої поведінки на більш безпечну та супроводження цього процесу; посилення підтримуючого середовища – розвиток підтримуючих мереж з числа найближчого соціального оточення підлітка (батьків, опікунів чи піклувальників, родичів тощо), закладів освіти, відповідних служб [7].

Третинна профілактика передбачає здійснення комплексу заходів з метою попередження рецидивів негативних явищ, асоціаль-

ної або ризикованої поведінки осіб, яким була властива така поведінка раніше, а також на ресоціалізацію учасників проблемних ситуацій та осіб, які постраждали від наслідків негативних явищ, та їх адаптацію до вже існуючої у них проблеми за умови відновлення особистісного і соціального статусу такої особи, сім'ї, групи.

Завдання третинної профілактики: реабілітація алко- і наркозалежних та осіб, які мають інші види залежностей, сприяння у вирішенні отримувачами послуг інших проблем з фізичним та психічним здоров'ям; соціальна та психологічна реабілітація, відновлення психологічного та соціального статусу; ресоціалізація; сприяння покращенню якості життя, особам які мають хронічні захворювання (зокрема, ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД); попередження рецидивів шляхом мотивування до зміни способу життя через формування відповідної системи цінностей, а також знань, умінь та навичок [7].

Висновки. Підводячи підсумки можемо виділити, що основні заходи профілактичної роботи щодо зниження екстремістських проявів серед підлітків та молоді, повинні орієнтуватися на оптимізацію соціального середовища в якому перебувають підлітки та молоді люди. Створення в цьому середовищі просторів для конструктивної взаємодії, стимулювати позитивні емоції від реалізації соціальних проєктів. Створення ефективних механізмів впливу на процес соціалізації особистості тощо.

Підсумком профілактичної роботи повинно стати сформована відповідальна та успішна особистість, яка орієнтована на громадянську та патріотичну цінність. Повинні бути задіяна психокорекційна робота, яка націлена на профілактику руйнуючої агресивної поведінки. Під час профілактичної роботи повинно розвиватися вміння правової соціальної взаємодії та саморегуляції, формуватися навички толерантної поведінки та виходу з протиправних організацій.

Література:

1. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку. 1914–1991. Пер. з англ. К. 2001. 544 с.
2. Енциклопедія українознавства : Словникова частина : Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Львів. 1993.
3. Ісламістський релігійний екстремізм та ваххабізм / В. Остроухов, О. Лікаренко, В. Петрик. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 133–142.
4. Збірник наукових праць Державного інституту розвитку сім'ї і молоді (за підсумками 2006 року). Київ : Державний інститут розвитку сім'ї і молоді, 2006. 192 с.
5. Лозовицький О. Радикалізм політичний. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 617 с.
6. Молодіжні громадські організації. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К. – М. 792 с.

7. Психолого-педагогічні засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця; Д.В. Швець, О.М. Бандурко, О.І. Федоренко та ін.; МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

8. Проект Закону України від 02.12.2013 № 3718

9. Сікорська І.М. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія. / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=25013

10. Товт В.А. Теорія і методика фізичного виховання дорослого населення та фізичної підготовки у Збройних Силах України : навчальний посібник. Ужгород : ПП "Графіка".2010. 76 с.

11. The Process of Individual Decision-Making in Non-Standard Situations: a Theoretical Aspect / Oksana Khurtenko, Natalia Miloradova, Olena Makarova, Hryhorii Dzhahupov, Kseniia Bereziak, Tetyana Kravchtnko// BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience 2020, Volume 11, Issue 3, p. 17–36.

References:

1. Hobsbaum E. (2001). *Vik ekstremizmu: Korotka istoriia KhKh viku. 1914–1991*. [The Age of Extremism: A Brief History of the Twentieth Century. 1914–1991]. Kiev [in Ukrainian].

2. Kubiiovych V. (1993). *Entsyklopediia ukrainoznavstva : Slovnykova chastyna* [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part]. Lviv : *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka* [in Ukrainian].

3. Ostroukhov V., Likarenko O., Petryk V.(2007). *Islamistskyi relihiinyi ekstremizm ta vakhkhabizm* [Islamist religious extremism and Wahhabism]. *Politychnyi menedzhment. № 6* [in Ukrainian].

4. *Zbirnyk naukovykh prats Derzhavnoho instytutu rozvytku simi i molodi (za pidsumkamy 2006 roku)*. (2006). [Collection of scientific works of the State Institute for Family and Youth Development (following the results of 2006)]. Kiev: Derzhavnyi instytut rozvytku simi i molodi [in Ukrainian].

5. Lozovytskyi O. (2011). *Radykalizm politychnyi* [Political radicalism]. *Politychna entsyklopediia*. Kiev.:*Parlamentske vydavnytstvo* [in Ukrainian].

6. Shemshuchenko Yu. (2001) *Molodizhni hromadski orhanizatsii* [Youth NGOs]. *Yurydychna entsyklopediia – Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana*. T. 3 [in Ukrainian].

7. *Psyholoho-pedahohichni zasady diialnosti politsii iz zakhystu prav dytyny: navch. posib.* (2020). [Psychological and pedagogical principles of police activities for the protection of children's rights: textbook. way]. *Kharkiv, nats. un-t vnutr. sprav*. Kharkiv [in Ukrainian].

8. Proekt Zakonu Ukrainy vid 02.12.2013 № 3718 [in Ukrainian].

9. Sikorska I. (2019). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine] Kyiv: *Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy* [in Ukrainian]. Available at: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=25013

10. Tovt V.A. (2010). *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia dorosloho naselennia ta fizychnoi pidhotovky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Navchalnyi posibnyk* [Theory and methods of physical education of the adult population and physical training in the Armed Forces of Ukraine: Textbook] Uzhhorod: *PP "Hrafika"* [in Ukrainian].

11. *Protse pryiniattia indyvidualnykh rishen u nestandartnykh sytuatsiiakh: teoretychnyi aspekt* (2020) [The Process of Individual Decision-Making in Non-Standard Situations: a Theoretical Aspect] *BRAIN* [in Netherlands].